

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ, ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ. ΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟ ΒΙΟ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ, 2024

«Μετά μία μακρά περίοδο ενός λελογισμένου φιλελευθερισμού με την πρόταξη του ατόμου και των δικών του αναγκών, πρωτοβουλιών και ελευθεριών με μικρότερο ή μεγαλύτερο έλεγχο του κράτους, έχουμε εισέλθει σε μία εποχή αναγνώρισης νέων και υπέρτερων αξιών. Για μεγάλο διάστημα γνωρίζαμε και δεχόμασταν με μία ίσως απλουστευτική, αλλά χαρακτηριστική λογική ότι –πρώτον– στο επίκεντρο (και) του (συνταγματικού) ενδιαφέροντος βρίσκεται ο άνθρωπος με την προσωπικότητά του και ότι –δεύτερον– η ελευθερία του ενός έχει ως απώτατο όριο την ελευθερία του άλλου, όπου μάλιστα προσπαθούσαμε να χαράξουμε την αποδεκτή από όλους οριογραμμή. Επιπλέον είχαμε συνηθίσει και προσχωρήσει στην ιδέα ότι το κράτος αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, διατηρώντας τον έλεγχο και την ευχέρεια των βασικών επιλογών. Και στα δύο αυτά σημεία γινόμαστε μάρτυρες εντυπωσιακών αλλαγών»¹.

Το νέο βιβλίο του Βασιλείου Σκουρή σίγουρα προκάλεσε εντύπωση στη νομική κοινότητα, ιδίως δε στους μαθητές και στους συνεργάτες του. Γνωρίζουμε τον Β. Σκουρή ως κορυφαίο νομικό και δικαστή στο πεδίο τόσο του δημοσίου όσο και του ευρωπαϊκού δικαίου. Τα κείμενά του ξεχωρίζουν για τον εντοπισμό

---

¹ Β. Σκουρή, *Σύνταγμα και Ηθική*, 2024, σελ. 7.

Ευγενία Πρεβεδούρου
Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ
Γιώργος Καραβοκύρης
Επίκουρος Καθηγητής Νομικής
Σχολής ΑΠΘ

του πυρήνα του ζητήματος, τη στιβαρή δογματική ανάλυση και το αυστηρό και λιτό ύφος, χωρίς περιττές σκέψεις που απομακρύνουν από την ουσία του συλλογισμού. Με άλλα λόγια, κυριαρχεί στο πλούσιο και πολυσχιδές έργο του ο ευθύβολος, συγκεκριμένος και πρακτικός νομικός λόγος, αυτός που συνδυάζει το βάθος της ακαδημαϊκής προσέγγισης με την ακρίβεια και την εγκυρότητα της δικαστικής εμπειρίας. Ο Β. Σκουρής ανήκει στους πρώτους Έλληνες νομικούς που εντόπισαν και φώτισαν την επιρροή του τότε κοινοτικού δικαίου στο εθνικό δημόσιο δίκαιο και την ανάγκη προσαρμογής του τελευταίου. Επιπλέον, επανεξέτασε το περιεχόμενο και τον ρόλο κλασικών εννοιών και θεσμών του διοικητικού δικαίου, όπως τη λειτουργία του οργανικού κριτηρίου για την έννοια της διοικητικής πράξης, τη σημασία των διαδικαστικών εγγυήσεων, την έκταση και το περιεχόμενο του δικαιώματος της πρόσβασης στα έγγραφα, την ανάγκη ενοποίησης της δικονομικής μεταχείρισης των δημόσιων συμβάσεων. Περαιτέρω, ανέδειξε τη σημασία των ειδικών κλάδων του διοικητικού δικαίου, ιδίως του χωροταξικού και του πολεοδομικού, του διοικητικού οικονομικού δικαίου και του δικαίου των δημόσιων συμβάσεων, ως πεδίων αναφοράς των κανόνων και αρχών του γενικού διοικητικού δικαίου. Τέλος, η δικονομική σκέψη του έχει επηρεάσει τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας στον θεμελιώδη θεσμό της προσωρινής δικαστικής προστασίας, όπως και στην ανάδειξη του υποκειμενικού χαρακτήρα της έννομης προστασίας. Όσον αφορά το ευρωπαϊκό δίκαιο, η εμπειρία από την άσκηση του δικαστικού λειτουργήματος, σε συνδυασμό με την ακαδημαϊκή του διαδρομή², μεταφράστηκε σε σημαντικές συμβολές για την προαγωγή του οικείου κλάδου. Τα κείμενα του καθηγητή Σκουρή συνδυάζουν την εννοιολογική ακρίβεια της *doctrine universitaire* με τη ρεαλιστική και δωρική προσέγγιση της *doctrine organique*. Διαπνέονται, επίσης, από μια κοσμοπολίτικη αύρα, αφού αξιοποιούν δεδομένα και προσεγγίσεις πολλών νομικών συστημάτων, αλλά δεν αποκτούν ποτέ ούτε μονοδιάστατο περιγραφικό ύφος ούτε λογοτεχνίζον στυλ. Αναδεικνύουν αντικειμενικά και ολιστικά την ουσία του εκάστοτε ζητήματος, όπως επισημαίνει ο καθηγητής Schmidt-Assmann στη συμβολή του στον τελευταίο τιμητικό τόμο για τον Β. Σκουρή³.

Στο ίδιο μεθοδολογικό πλαίσιο εγγράφεται και το νέο του πόνημα με τίτλο «Σύνταγμα και Η-

² Στον πρόλογο του τιμητικού τόμου που αφιέρωσαν στον Β. Σκουρή μέλη του ΔΕΕ (*La Cour de justice de l'Union européenne sous la présidence de Vassilios Skouris [2003-2015]. Liber amicorum Vassilios Skouris*, 2015), ο J.-M. Sauvé, αναλύοντας τη συμβολή του τόσο στη διοίκηση του ΔΕΕ, σε μια εποχή σημαντικής διεύρυνσης της Ένωσης, όσο και στην ανάπτυξη της νομολογίας, εξηγεί γιατί ο Βασίλειος Σκουρής υπήρξε « *un grand président* ».

³ E. Schmidt-Assmann, « Actions fondées sur l'atteinte à un droit ("Verletztentklagen") et actions conditionnées uniquement par un intérêt à agir ("Interessentenklagen"), en contentieux administrative. Entre tradition et innovation », σε: *Le droit européen, source de droits, source du droit : mélanges en l'honneur de Vassilios Skouris*, 2022, σελ. 615.

θική. Οι κανόνες της ηθικής στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο» (Σάκκουλας, 2024). Ο συγγραφέας οριοθετεί ένα μάλλον αχανές πεδίο, υπογραμμίζοντας ότι δεν τον απασχολεί αφηρημένα το κλασικό ζήτημα της σχέσης δικαίου και ηθικής ή φυσικού και θετικού δικαίου, αλλά το συγκεκριμένο αποτύπωμά τους στο κείμενο του Συντάγματος του 1975. Συνεπώς, ο Β. Σκουρής δεν τοποθετείται αφηρημένα στο πεδίο των ιδεών, ούτε της ηθικής ή πρακτικής φιλοσοφίας ή της θεωρίας του δικαίου. Επιλέγει να αναμετρηθεί με την προβληματική της «εφαρμοσμένης» ηθικής, όπως η τελευταία προκύπτει από το θετικό δίκαιο, τους συνταγματικούς κανόνες και τη νομολογία. Έτσι, ήδη στη μεθοδολογία του βιβλίου, μοιάζει να υπονοείται ανοικτά μια νεωτερική θέση: ότι το δίκαιο αποτελεί καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης της «ηθικότητας» (*moralité*) και ότι ο νόμος, *hic et nunc*, προηγείται λογικά των αφηρημένων αξιών και τους προσδίδει το νόημά τους.

Η κομβική έννοια που δοκιμάζει τα όρια της σχέσης ηθικής και δικαίου είναι αυτή της προσωπικής αυτονομίας. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός από τη μία προϋποθέτει την κρατική διαμεσολάβηση, με βάση το διδακτικό επιστημολογικό παράδειγμα της διάκρισης φυσικού και κοινωνικού πλαισίου, δηλαδή την ανάγκη ο νόμος να εγγυηθεί την ελευθερία μας, και από την άλλη την αποχή του κράτους από την επιβολή ηθικών προτύπων και συμπεριφορών και την παρέμβαση στους λόγους και τις πράξεις μας, εφόσον προφανώς δεν παραβιάζεται η ελευθερία των τρίτων ή δεν απειλείται η «τάξη», σύμφωνα με τη φιλελεύθερη αρχή της μη βλάβης του τρίτου (*harm principle*).

Πάνω σε αυτό τον νεωτερικό και φιλελεύθερο καμβά της (αρνητικής) ελευθερίας αναπτύσσει ο Β. Σκουρής τις σκέψεις του για τη θέση της ηθικής στο Σύνταγμα, εκκινώντας από την ηθική ουδετερότητα του τελευταίου απέναντι στην προσωπική μας αυτονομία. Η διαφύλαξη της αυτονομίας δεν συμβαδίζει με την ηθική αστυνόμευση και προϋποθέτει την αυτοσυγκράτηση των κανόνων και των εφαρμοστών του δικαίου. Το έλλογο νεωτερικό υποκείμενο δεν μπορεί να εκπίπτει σε αντικείμενο ενός κρατικού πατερναλισμού, που υποτιμά την ίδια την αξία που φέρει η ανθρώπινη ιδιότητα. Για αυτό και ο Β. Σκουρής αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό ρυθμίσεις που εμφορούνται από συγκεκριμένες ηθικές αξίες, όπως είναι η λήψη περιοριστικών μέτρων για την προστασία του ατόμου από τις δικές του κακές συνήθειες (π.χ. το κάπνισμα) ή η απόλυτη και αδιαπραγμάτευτη προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, που συνεπάγονται την υποχώρηση τόσο της ελευθερίας του ατόμου όσο και της ευχέρειας λήψης πολιτικών αποφάσεων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει στη μελέτη η συγκριτική προσέγγιση, με προεξάρχουσα τη συζήτηση στο πλαίσιο του αμερικανικού Συντάγματος. Ο Β. Σκουρής αντιπαραθέτει τον *Dworkin* στον *Rosner*. Αναγνωρίζει, όπως ο *Dworkin*, την ηθική αυτονομία του ανθρώπου ως βάθρο της σύγ-

χρονης δημοκρατίας. Σε αντιδιαστολή, όμως, προς την πρόταση του *Dworkin*, δηλαδή την ηθική ανάγνωση του Συντάγματος, ο *B. Σκουρής* υποστηρίζει ότι η ηθική αυτονομία ευδοκιμεί όπου επικρατεί η αυτοσυγκράτηση στην επίσημη αναγνώριση ηθικών αξιών, ιδίως δε όπου αποφεύγεται η καθιέρωσή τους στο επίπεδο του Συντάγματος. Συμφωνεί με τον *Posner*, ο οποίος τάσσεται υπέρ του περιορισμού των ηθικών σταθμίσεων κατά την ερμηνεία του νόμου, και επισημαίνει τους κινδύνους που εγκυμονεί για τη δικαστική ανεξαρτησία και ουδετερότητα και για την τήρηση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών η ηθική θεμελίωση των δικαστικών κρίσεων. Η αντιδιαστολή των παραπάνω θεωριών υποκρύπτει και μια σημαντική επιστημολογική σύγκρουση στο πεδίο των δικαιωμάτων ανάμεσα στη δεοντοκρατία, έστω στην επικαιροποιημένη ντουορκινική παράδοση, όπου τα δικαιώματα ως *trumps* περικλείουν τους πιο ισχυρούς λόγους –και ηθικής τάξεως– που μπορούμε να αντιτάξουμε στο κράτος, και τη συνεπικρατία, τον ωφελισμό και τον πραγματισμό που στο έργο του *Posner*, ιδίως στην οικονομική ανάλυση του δικαίου, μεταφράζονται σε αρχές αποτελεσματικότητας και πρακτικής ορθολογικότητας, με βασικό παράδειγμα τη δικαστική απόφαση. Ο *B. Σκουρής* αντιμετωπίζει με συγκατάβαση Συντάγματα με έντονες ηθικές διακηρύξεις, τις οποίες αποδίδει στην ανάγκη αυτοκάθαρσης των συγκεκριμένων κρατών (Πορτογαλία, Πολωνία) από προηγούμενα αυταρχικά καθεστώτα. Στο ίδιο πνεύμα, υπογραμμίζει και την πρακτική αναποτελεσματικότητα των φιλόδοξων ηθικών διακηρύξεων που περιέχονται σε διεθνείς συνθήκες.

Το τρίτο μέρος του εκτενούς εισαγωγικού κεφαλαίου οριοθετεί το αντικείμενο της μελέτης και ταυτόχρονα προβάλλει τη βασική θέση του συγγραφέα. Η θεμελιώδης ηθική αξία, δηλαδή η προστασία της αξίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, επιτάσσει την ηθική ουδετερότητα του Συντάγματος και την αποχή από ηθικά πρότυπα. Προσφυγώς ο *B. Σκουρής* εντοπίζει την αναγνώριση πάγιων γενικών αρχών ηθικού χαρακτήρα και την ανύψωσή τους σε υπέρτατες συνταγματικές αξίες (ανθρώπινη αξιοπρέπεια, απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας), που θεωρούνται πλέον δεδομένες, έχουν αποκτήσει αυτόνομο κανονιστικό περιεχόμενο και δεν εξαρτώνται από τις τρέχουσες ηθικές αντιλήψεις. Υπάρχει συνεπώς ένας καθολικός ηθικός κοινός παρονομαστής στις συνταγματικές διατάξεις που συγκροτεί και το ηθικό υπόβαθρο του Συντάγματος. Από την άλλη πλευρά, αυτό που εξετάζει είναι αν διαμορφώνεται μια καθολική ηθική του Συντάγματος ικανή να επηρεάσει την ερμηνεία και την εφαρμογή του συνόλου των διατάξεών του, ακόμη και αυτών που δεν έχουν ηθική προέλευση. Είναι ενδιαφέρον ότι εντοπίζει σε δύο φαινομενικά αντίθετες προς τη δική του προσεγγίσεις, δηλαδή στο ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος του *Γ. Τασόπουλου* και στην ηθικοπολιτική ερμηνεία του Συντάγματος του *Π. Σούρλα*, τη δική του βασική θέση για τον αυτοκαθορισμό και την ηθική αυτονομία του ανθρώ-

που. Η προσέγγιση, ωστόσο, του Β. Σκουρή παρότι μοιράζεται την ύπαρξη ενός κοινού καθολικού, ηθικού θεμελίου του δικαίου, με την έννοια της αναγωγής της έννομης τάξης σε θεμελιώδεις αξίες (ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη), διακρίνεται ως προς το εύρος της αυτονομίας του νομικού κανόνα και του δικαστικού συλλογισμού απέναντι στην ηθική δικαιολόγηση. Κι αυτό γιατί η θέση του δεν κινείται μεθοδολογικά στο πεδίο της ηθικοπολιτικής θεώρησης του δικαίου, αλλά στο ευρύτερο πεδίο του νομικού θετικισμού, υπό το πρίσμα, βέβαια, της πιο ανοικτής και inclusive θεώρησης (όπως π.χ. του Hart), που αναγνωρίζει τον ρόλο της ηθικής σε παράγοντα προσδιορισμού του δικαίου, και όχι ενός λογικού εμπειρισμού ή ορθόδοξου θετικισμού τύπου Kelsen. Αυτό καθίσταται σαφές και στα δύο επόμενα κεφάλαια, που εξετάζουν, αντίστοιχα, το αποτύπωμα της ηθικής πρώτα στον ιδιωτικό και, στη συνέχεια, στον δημόσιο βίο, και συνίστανται στην «*περιεκτική χαρτογράφηση ενός αχανούς και δυναμικού πεδίου κανονιστικών σχέσεων με πολλές βαθμίδες, αποχρώσεις και διαφορετικές πτυχές*»⁴.

Στο (εφαρμοσμένο) πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων, ο κλασικός φιλελευθερισμός του Β. Σκουρή αναδεικνύεται με απόλυτη καθαρότητα. Υιοθετεί και υποστηρίζει με συνέπεια την άποψη ότι η ηθική ουδετερότητα του Συντάγματος διασφαλίζει την ηθική αυτονομία του ατόμου. Αναλύει τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 2 του Συντάγματος και τις αντίστοιχες της ΕΣΔΑ και του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Την ίδια αναγνώριση της ηθικής αυτονομίας του ατόμου εντοπίζει στις διατάξεις για την απαγόρευση των διακρίσεων και την προστασία των μειονοτήτων και ειδικών ομάδων, στις βασικές εκδηλώσεις της ελευθερίας της γνώμης και στο υψηλό συνταγματικό επίπεδο προστασίας του ιδιωτικού βίου. Αντίθετα, επιχειρεί να αποδομήσει/αποδυναμώσει τις «πατερναλιστικές» ρυθμίσεις του Συντάγματος, που ενέχουν ηθικό χρωματισμό, όπως οι σχετικές με την παιδεία, στο άρθρο 16 του Συντάγματος, την εργασία, στο άρθρο 22 του Συντάγματος, την καθιέρωση επίσημης θρησκείας και την προστασία της οικογένειας και του γάμου (άρθρο 21). Έτσι, βλέπει την παιδεία και την εργασία ως βασικούς παράγοντες για τον αυτοπροσδιορισμό και την ελευθερία του ανθρώπου. Επίσης, εκτιμά ότι η ηθική ουδετερότητα διαφυλάσσεται με την μεταχείριση της οικογένειας ως απλής κοινωνικής ομάδας και με την ανοχή εναλλακτικών, σε σχέση με τον γάμο, μορφών συμβίωσης. Ωστόσο, αναγνωρίζει, αναγκαστικά, μια υποχώρηση της ηθικής ουδετερότητας στην καθιέρωση της επικρατούσας θρησκείας, η οποία έχει κανονιστική δεσμευτικότητα και όχι διακηρυκτικό χαρακτήρα και στηρίζει τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, μεταξύ άλλων, για τον υπολογισμό των ωρών διδασκαλίας των θρησκευτικών. Όσον αφορά τις αόριστες έννοιες των χρηστών

⁴ Κατά την εύστοχη διατύπωση του καθηγητή της φιλοσοφίας του δικαίου Φ. Βασιλόγιαννη, σε σκέψεις που διατύπωσε για το βιβλίο σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης.

νήτων και της δημόσιας αιδούς, επισημαίνει ότι έχουν μάλλον συμβολικό χαρακτήρα και μικρή πρακτική αξία κατά την ερμηνεία του Συντάγματος, οπότε δεν μπορούν να ανατρέψουν τη γενική αντίληψη περί ουδετερότητας.

Πυρήνα της τελευταίας αποτελεί η ελευθερία του ανθρώπου να αποφασίζει για τον εαυτό του, ακόμη και αν αυτή εμπεριέχει την αυτο-καταστροφή του. Σε αυτό το σημείο ο Β. Σκουρής διατυπώνει μια θεμελιώδη νεωτερική θέση που έγκειται στο ότι η καταξίωση της αυτονομίας και της συμμετοχής στο κοινωνικό συμβόλαιο προκύπτει από τη δυνατότητα της άρνησής του. Για αυτό και δεν ποινικοποιείται η απόπειρα αυτοκτονίας, ούτε παρεμβαίνει ή σε κάθε περίπτωση δεν θα έπρεπε να παρεμβαίνει το δίκαιο σε πράξεις που αφορούν προσωπικά το υποκείμενο και δεν βλάπτουν τους τρίτους. Η σχέση, ωστόσο, που διατηρεί το υποκείμενο με τον εαυτό του και αναλύεται σε μια σειρά από συχνά αμφιλεγόμενες πράξεις σωματικής αυτοδιάθεσης (π.χ. πορνεία, καταχρήσεις, πράξεις που υπονοούν την «πραγματοποίηση» του σώματος) δεν είναι αυτονόητη, υπό το βάρος μάλιστα των καθηκόντων και των υποχρεώσεων που επιβάλλει η έννομη τάξη στα άτομα ως μέλη του κοινωνικού συνόλου (άρθρο 25 Σ). Σε αυτές εντοπίζει ο Β. Σκουρής τον κίνδυνο αποδυνάμωσης της ελευθερίας του ατόμου και ετεροπροσδιορισμού του από την πολιτεία και την κοινωνία. Έχοντας, μάλιστα, πλήρη γνώση του γερμανικού νομικού συστήματος, διατυπώνει οξύτατες και οξυδερκείς παρατηρήσεις για τη σχέση εθνικοσοσιαλισμού και σύγχρονης επιστήμης του δικαίου. Διακρίνει μεταξύ υποχρεώσεων επιτακτικού χαρακτήρα και απλών καθηκόντων, επισημαίνοντας, πάντως, ότι η προτεραιότητα ανήκει αδιαμφισβήτητα στα δικαιώματα και στην ελεύθερη και ανέλεγκτη δράση του ατόμου.

Παρατηρεί και αναλύει, συνεπώς, ο συγγραφέας μέσα από το θετικό δίκαιο την ένταση ανάμεσα σε μια νεωτερική και βουλευσιαρχική πρόσληψη της αυτονομίας, όπου καταξιώνεται η βούληση του υποκειμένου και, ιδίως, η αυστηρά προσωπική σχέση που το τελευταίο διατηρεί με τον ίδιο του τον εαυτό, με τη σύγχρονη και πιο ορθολογική θεωρία της. Η τελευταία διασπά την ατομικότητα για να «διορθώσει» τις «στρεβλώσεις» της, ακόμα και όταν αυτές δεν αφορούν – τουλάχιστον άμεσα – τους τρίτους. Αυτό τον κίνδυνο μιας «λογιστικής» αντιμετώπισης της ελευθερίας και της αυτονομίας επισημαίνει ο Β. Σκουρής, η οποία τελικά υποκρύπτει μια ευρύτερη διαμάχη μεταξύ βούλησης και λόγου ως προς το θεμέλιο της αυτονομίας. Παράλληλα, δικαιώνει εδώ η προσέγγισή του την προγραμματική του θέση στην αρχή του βιβλίου, δηλαδή τη διάγνωση μιας διαφαινόμενης αλλαγής παραδείγματος στο πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων: αυτή αφορά τη δοκιμασία, ιδίως μέσα από τις κρίσεις του καιρού μας, της φιλελεύθερης αντίληψής τους και την ανάδειξη υπέρτερων συνταγματικών αγαθών (π.χ. της προστασίας της δημόσιας υγείας) που θεμελιώνουν υποχρεώσεις και καθήκοντα στους κοινωνούς. Αυτά προφανώς

είναι εύλογα και αναγκαία και ενισχύουν, ιδίως π.χ. μέσα από υποχρεώσεις όπως η φοροδοτική ή η στρατιωτική, την κοινωνική συνοχή και την αξία της αλληλεγγύης, όμως θα πρέπει εν τέλει η ερμηνεία και η εφαρμογή του Συντάγματος να μην αποκλίνει από τις βασικές φιλελεύθερες αρχές. Σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του συγγραφέα, «στο τρίπτυχο αυτό της αποδοχής της ατομικής ηθικής, της αποχής του κράτους από την ηθική αξιολόγηση, επιβράβευση ή αποδοκιμασία συγκεκριμένων στάσεων και συμπεριφορών του ατόμου και εντέλει της ανοχής διάφορων και διαφορετικών ηθικών αντιλήψεων από τη δημόσια εξουσία, αλλά και από την κοινωνία, συμπυκνώνεται η κεντρική ιδέα του Συντάγματος στο κεφάλαιο περί συνταγματικών δικαιωμάτων. Ο βαθμός ανοχής της διαφορετικότητας είναι ευθέως ανάλογος με τον βαθμό εκπολιτισμού της κοινωνίας και δικαιοκρατικού προσανατολισμού της (δημόσιας) εξουσίας» (σελ. 177).

Το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου, αφιερωμένο στην ηθική στον δημόσιο και πολιτικό βίο, όπου η ηθική ουδετερότητα του Συντάγματος δοκιμάζεται ενόψει της εγγύησης της λογοδοσίας και της ακεραιότητας των κυβερνώντων, όπως και των δημόσιων λειτουργών, στην άσκηση των αρμοδιοτήτων τους. Με δυο λόγια, στο κεφάλαιο αυτό ο Β. Σκουρής περνά από το άτομο στο κράτος και από την ιδιωτική κοινωνία στη δημόσια και πολιτική σφαίρα, παραμένοντας, όμως, προσηλωμένος στις βασικές μεθοδολογικές του αρχές. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζει οργανωτικές διατάξεις του Συντάγματος που αποσκοπούν στην καταπολέμηση της αδιαφάνειας και της διαφθοράς. Η επιλογή των πεδίων είναι πολύ στοχευμένη. Επιβάλλεται η επισήμανση ότι, στον τομέα αυτόν, η προσέγγιση του συγγραφέα είναι διαφοροποιημένη, αφού, σε κάποιες περιπτώσεις, αναγνωρίζει την ανάγκη κατοχύρωσης ηθικών επιταγών, όπως η υποχρέωση πολιτικής ουδετερότητας των δημοσίων υπαλλήλων ή η δημοσιότητα των εκλογικών δαπανών για την εξυγίανση της πολιτικής ζωής. Εν προκειμένω, μάλιστα, ο ίδιος παραδέχεται ότι η γενική αντίληψη για ηθική ουδετερότητα του Συντάγματος φαίνεται να υποβαθμίζει την ανησυχία του κοινωνικού σώματος και τη δυσπιστία του απέναντι στην πολιτική και τους εκφραστές της. Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο Β. Σκουρής αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την κανονιστική υπερφόρτωση, όπως, για παράδειγμα, τη συνεχή αύξηση των υποχρέων υποβολής δηλώσεων πόθεν έσχες. Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση και η αποτίμηση του άναρχου και απρογραμματίστου πολλαπλασιασμού των ανεξάρτητων αρχών. Αναδεικνύει δογματικές και λογικές αντιφάσεις των σχετικών ρυθμίσεων, όπως είναι η σύγκυση αρμοδιοτήτων λόγω της παράλληλης λειτουργίας τους, η περιορισμένη ένταση του δικαστικού ελέγχου που θα αναμενόταν λογικά λόγω των εγγυήσεων που τις περιβάλλουν, το παράδοξο της ανάθεσης σημαντικού και καίριου μεριδίου της κεντρικής κρατικής εξουσίας (ΑΑΔΕ) καθώς και της αδιαφοροποίητης ένταξής τους στην Κεντρική Δημόσια Διοίκηση βάσει του νόμου για το επιτελικό κράτος. Εντοπίζει, εν προκειμένω, την προσπάθεια εισαγωγής στοιχείων ηθικής στην άσκηση της δημόσιας εξουσίας, κατά παρέκκλιση από την παραδοσι-

ακή αυτοσυγκράτηση του Συντάγματος, ταυτόχρονα δε τον κίνδυνο αλλοίωσης του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

Στο πεδίο του οργανωτικού συνταγματικού δικαίου, ο Β. Σκουρής αναγνωρίζει ότι οι ηθικές αρχές που θεμελιώνουν τόσο τη νομιμότητα, όσο και την πολιτική ευθύνη, είναι απαραίτητες για τη νομιμοποίηση της εξουσίας ενώπιον των πολιτών και εν τέλει τη διαφύλαξη της δημοκρατικής τους πίστης και της εμπιστοσύνης τους σε αυτήν. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο πολιτικός και δημόσιος βίος πρέπει να ενδώσει σε ένα διάχυτο μοραλισμό ή, κανονιστικά, στην πλήρη εκνομίκευση ή τη δικαστικοποίηση της πολιτικής ζωής. Η άμβλυνση της ηθικής ουδετερότητας του Συντάγματος είναι εύλογη και αναγκαία, καθώς αναφέρεται σε πράξεις των αρχών που έχουν μείζονες κοινωνικές επιπτώσεις και φιλοτεχνούν μια κυρίαρχη αναπαράσταση της εξουσίας.

Η μελέτη του Β. Σκουρή υπηρετεί με συνέπεια μια μοντέρνα και φιλελεύθερη θεώρηση του δικαίου και της πολιτικής, απαλλαγμένη από ηθικισμό και διδακτισμό και προσανατολισμένη στην εγκυρότητα και την ορθότητα των νομικών λύσεων, σε μια εποχή πολλαπλών διακινδυνεύσεων. Η αξία της συμβολής του είναι, κατ' αρχάς, μεθοδολογική, καθώς εκπαιδεύει τον αναγνώστη στη νομική προσέγγιση, όχι όμως σε μια αυτοαναφορική και κλειστή θετικιστική λογική, αλλά στην κριτική υποδοχή και τον αναστοχασμό πάνω στις εξωνομικές, όπως π.χ. οι ηθικές, παραμέτρους ερμηνείας. Κι αυτό δίχως να συγχέεται το νομικό με το ηθικό ή το πολιτικό επιχείρημα ή βέβαια το επιχείρημα της σκοπιμότητας και της συγκυρίας. Ο Β. Σκουρής εκκινεί από την ακρίβεια στην περιγραφή και την παράθεση των νομικών δεδομένων, πριν τη –συγκρατημένη ηθικοπολιτικά– αξιολόγησή τους. Δεν προβαίνει σε καμία λήψη του ζητούμενου, ούτε βλέπει παραμορφωτικά το θετικό δίκαιο για να το προσαρμόσει στη θεωρία του. Αντιθέτως, από τη διεισδυτική ματιά στο συγκεκριμένο προκύπτει και η αναγωγή στο αφηρημένο, στη μεγάλη εικόνα. Περαιτέρω, η καθαρότητα του βιβλίου στην ανάλυση σύνθετων νομικών ζητημάτων που προκαλούν τις ηθικές και τις πολιτικές μας διαισθήσεις, όπως και η ιδιαίτερα προσεκτική τεκμηρίωση και επιλογή των πηγών του, λειτουργούν ως υπόδειγμα για την έρευνα και τη συγγραφή.

Επί της αρχής, η φιλελεύθερη γραφή του συγγραφέα, που μας υπενθυμίζει τις νεωτερικές θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου, εγγράφεται σε μια ανοικτή και πλουραλιστική αντίληψη του δημοσίου δικαίου, τόσο στο πεδίο των δικαιωμάτων, όσο και του οργανωτικού συνταγματικού δικαίου. Διατυπώνει και προσφέρει στην κοινότητα των νομικών μια συνεκτική, περιεκτική και ολιστική θέση που εμπλουτίζεται με ουσιαστικές και λεπτές αποχρώσεις, έχοντας ως υπόβαθρο την εύλογη ισορροπία ανάμεσα στο γενικό καλό που οφείλει να υπηρετεί η άσκηση της εξουσίας και τη διαφύλαξη της προσωπικής μας αυτονομίας. Αυτό είναι και το μείζον στοίχημα που ανακύπτει στη σχέση της δημόσιας και της προσωπικής ηθικής και το οποίο αφορά τον

πυρήνα του κράτους δικαίου και την ποιότητα της δημοκρατίας. Στα ηθικά και πολιτικά όρια της δράσης, αφενός, των υποκειμένων, αφετέρου, των κρατικών οργάνων, κρίνεται, διαρκώς και αδιαλείπτως, ο πιο ζωτικός χώρος της ελευθερίας και της αξίας του ανθρώπου. Σε αυτά τα ερωτήματα, τα θεμελιώδη και συνάμα καθημερινά, απαντά με τη σαφήνεια και τη διεισδυτικότητα που τον διακρίνει, ως κορυφαίο ακαδημαϊκό και δικαστή, ο Β. Σκουρής, συλλαμβάνοντας και αποτυπώνοντας το πνεύμα της εποχής μας. □